خراسان بزرگ: سال هشتم، شماره (۲۹)، زمستان ۱۳۹٦
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.8, No.29, Wnter 2018

مطالعۀ موردی صفحه آرایی ،خط و آرایه های تزئینی در صفحات افتتاح قرآنهای صفوی و قاجار موجود در دو مجموعه کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی

سمیه کوه جانی گوجی[۱]
علیرضا شیخی[۲]

تاریخ دریافت: ۱۰/۲۸/ ۱۳۹۶
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۰۵
شماره صفحات: ۶۲-۴۵

چکیده

کتاب‌آرایی از ارکان مهم فرهنگ ایرانی اسلامی بوده که محور اصلی و بستر مهم ابداعات و تحولات کتابت و تزئین قرآن‌های خطی را رقم زده است. دو مجموعه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، قرآن‌های نفیس خطی قابل توجهی متعلق به دوران اسلامی در خود محفوظ دارند که علاوه بر ارزش والای معنوی، دارای اصول زیباشناسی هنری ویژه‌ایست. هدف از این پژوهش شناخت ویژگی‌های صفحه‌آرایی، خط و آرایه‌های تزئینی در صفحات افتتاح قرآن‌های عصر صفوی و قاجار مجموعه‌های مذکور است. نوشتار حاضر به دنبال پاسخ‌هایی در چگونگی صفحه‌آرایی، خط و تذهیب قرآن‌های دوره‌های صفوی و قاجار و نقاط افتراق و اشتراک آن در این دو دوره بوده‌است که برای دستیابی بدان از رویکردی کیفی، به روش توصیفی – تحلیلی با بررسی اسنادکتابخانه‌ای و مشاهده مصاحف بهره برده‌است. بنا بر یافته های پژوهش، تقسیم‌بندی صفحات افتتاح قرآن‌های دوره قاجار در استفاده وافر از کتیبه سرلوح است که جایگاهی ویژه برای تزیین در صفحه افتتاح قائل شده است. خط نسخ ، خط متداول تحریر قرآن شده و از سایر خطوط چون ثلث و رقاع در کتیبه‌های صدر و ذیل استفاده شده است. ترکیبات بدیع و بکارگیری بجا و مناسب اسلیمی و ختایی، رشد تذهیب در دوره صفوی را خبر داده و نقوش طبیعی و حضور کم‌رنگ‌تر اسلیمی، ویژگی تذهیب عصر قاجار شده است که آن را می توان به تاثیرات غرب در هنر ایران نسبت داد. مذهبان صفوی با تداخل نقوش اسلیمی و ختایی در یکدیگر و همچنین با استفاده از رنگ‌های غالب لاجوردی و زرین و دیگر رنگ‌های الوان بر زیبایی صفحه افزوده‌اند و در دوره قاجار علاوه بر نقوش فوق ،گل‌های شاه عباسی و رنگ شنگرف بخش عمده ای از فضا را آراسته است. بنابراین کاتبان و مذهبان قرون ده تا چهارده هجری قمری، ترکیبات فرمی و رنگی ویژه ای را به مدد درایت والایشان به کارگرفته تا صفحات افتتاح، معرف زیبایی کلام الله و دعوت بدان را برای خوانندگان ارزانی دارند.

واژه های کلیدی: صفوی و قاجار، قرآن، آستان قدس رضوی،کتابخانه مجلس شورای اسلامی، صفحه افتتاح.

۱. کارشناسی ارشد ارتباط تصویری و مدرس دانشگاه (نویسنده مسئول) Skoohjani@yahoo.com
۲. استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران A.sheikhi@atr.ac.ir

مقدمه

با ورود اسلام به ایران و نیاز به قرآن کریم، باعث گردیدکه بسیاری از کاتبان به استنساخ قرآن مبادرت ورزند و این خود موجب پیدایش نوعی دستور زبان بصری خاص در نحوه کتابت و تزئین قرآن کریم شد. خط، تذهیب[1] و آرایه‌های تزئینی قرآن ها در سال‌های نخست اغلب ساده و در جهت راحت خواندن آیات بود. در دوره صفویه و قاجار شاهان و شاهزادگان حمایت‌های وسیعی از هنرمندان داشتند این خود موجب رونق و شکوه هنرهای ایرانی از جمله کتاب آرایی و علی الخصوص قرآن‌نگاری شد. صفحات آغازین قرآن‌های صفوی و قاجار در کنار ارزش والای معنوی، صفحه‌آرایی[2]، خط، آرایه‌های تزئینی و تذهیب، زیبایی شناسی مخصوص به خود را دارند. هدف از این تحقیق، شناخت ویژگی‌های صفحه‌آرایی، خط و آرایه‌های تزئینی در صفحات افتتاح قرآن‌های عصر صفوی و قاجار است. قرآن‌های مورد مطالعه به روش هدفمند، منتخبی از دو مجموعه کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی می‌باشند که بیشترین داده‌های کیفی را در راستای اهداف مقاله می‌پرورند. پژوهش حاضر می‌کوشد قرآن‌نگاری صفحات افتتاح اعم ازصفحه‌آرایی، خط و تذهیب در دوره صفوی و قاجار را از لحاظ شکل و فرم بیابد و نکات اشتراک و افتراق را بازشناسی نماید. لذا به معرفی و بررسی قرآن‌های منتخب پرداخته است و عوامل موجود در کتاب‌آرایی از جمله صفحه‌آرایی، خط و تذهیب را مطالعه و نکات افتراق و اشتراک را بیان کرده‌است. اهمیت و ضرورت پژوهش پیش رو بدان جهت است که موجب شناخت بیشتر اصول صفحه آرایی و تذهیب مصحف هایی در دو دوره تاریخی صفوی و قاجار می شود. به ضرورت پرداختن به موضوعاتی از این دست، راهگشایی در مطالعات کیفی مرتبط با ارزش های دینی و هویتی این بوم و سرزمین را بیشتر هویدا می سازد.

پیشینه تحقیق

در این راستا پژوهشگرانی دست به قلم شده اند. آرتور پوپ و فیلیس آکرمن (۱۳۸۷) فصلی از کتاب سیری در هنر ایران را به فن تذهیب نسخ خطی اختصاص داده‌اند. ناصر خلیلی (۱۳۸۱) قرآن نگاری تا قرن دهم هجری، پس از تیمور، یک جلد از چهار جلدی است که به دست نوشته‌ها و نسخ نفیس پرداخته است، مارتین لینگز(۱۳۷۷) در کتاب هنر خط و تذهیب قرآن، بیشتر از نظر معنایی به بررسی نقشمایه‌های قرآنی می‌پردازد. مقالاتی هم به رشته نگارش درآمده اند، ساریخانی و همکاران (۱۳۹۳) نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه های مختلف کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران، نقش و نگارهای ایرانی در برخی قرآن‌های خطی موزه ملی ایران را در ادوار مختلف اسلامی بررسی نموده‌اند. ندا شفیقی (۱۳۹۳) بررسی ویژگی‌های تزئینی قرآن نگاری مکتب شیراز عصر صفوی، به تجزیه و تحلیل و ابعادگرافیکی نمونه قرآن‌های صفوی پرداخته است. مهدی صحراگرد (۱۳۹۱) سطربندی و صفحه آرایی قرآن‌های خطی، ابداعات و چگونگی قرارگیری سطور قرآن‌های شیراز را بررسی و مطالعه نموده است. کیانوش معتقدی (۱۳۹۱) شکوه خوشنویسی و تذهیب در مکتب شیراز کتاب آرایی، تذهیب و خوشنویسی را در قرآن‌های شیراز مورد مطالعه قرارداده است. الهه پنجه‌باشی (۱۳۹۱) مطالعه و بررسی نسخه های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار، به فعالیت هنری زنان قاجار در حوزه کتابت و تذهیب قرآن کریم پرداخته است، ایرج نعیمایی (۱۳۷۸) تاثیر تجلی قرآن بر هنر خوشنویسی و تذهیب، به بررسی هنر خط و تذهیب قرآن‌ها پرداخته است. در زمینه فوق‌الذکر منابع فراوانی از آغاز اسلام تاکنون به رشته تحریر در آمده‌است اما آنچه این پژوهش را متمایز نموده‌است مطالعه و بررسی صفحه‌آرایی، خط و تذهیب صفحات افتتاح قرآن‌های عصر صفوی و قاجار موجود در دو گنجینه کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که تاکنون مطالعه ای روی آن صورت نپذیرفته است.

روش تحقیق

رویکرد پژوهش کیفی بوده و روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است. گردآوری داده ها بر مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای، سیستم اطلاع رسانی رایانه‌ای و مجازی شامل کتاب‌ها و مقالات الکترونیکی استوار است. در این پژوهش ابتدا نسخ قرآنی دوره های صفوی و قاجار معرفی و سپس به بررسی صفحات افتتاح و اصول حاکم بر صفحه‌آرایی، خط، تذهیب، رنگ، تحلیل و مقایسه صفحات افتتاح قرآن‌های حاضر پرداخته است.

جامعه آماری

در این پژوهش نمونه گیری به روش کیفی یا هدفمند صورت پذیرفت. از تعداد ۱۷ نسخه خطی محفوظ در دو مجموعه،

---

۱. در لغت زراندود کردن است و طلاکاری، ودر عرف نسخه آرایی به نقوشی گفته می شود منظم که با خطوط مشکی و آب طلا کشیده و تزئین شده باشند و رنگ دیگری در آن به کار نرفته باشد (هروی، ۵۹۴:۱۳۷۲).

۲. صفحه آرایی شاخه ای از ارتباط تصویری است که موضوع آن ایجاد روابط مناسب و زیبا شناسانه در صفحه ،بین عناصر نوشتاری و تصویری و فضای خالی است (افشارمهاجر، ۲۰:۱۳۸۳).

۸ نسخه براساس بیشترین اطلاعات موجود از جمله صفحه آرایی مناسب، وضوح در خط و تذهیب برگزیده و نهایتا در جهت حداکثر تفاوت و تشابه، طبقه بندی، مقایسه، تجزیه و تحلیل شدند.

معرفی و مطالعه صفحه آرایی و آرایه های تزئینی در قرآن های دوره صفوی و قاجار

قرآن با شماره ثبت ۱۱۹۳۹

دوره: صفوی / اندازه :۱۷ ×۲۶٫۵ سانتیمتر/ تعداد اوراق:۶۱۴ صفحه / خط: نسخ ، ثلث / کاغذ: سمرقندی / تعداد سطر:۱۲ سطر / کاتب: دوست محمدبن سلیمان هروی / تاریخ کتابت:۹۴۶ هجری قمری/ محل نگهداری: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

تناسبات ابعاد صفحه در این مصحف برابر با ۱/۵ و نزدیک به ابعاد مستطیل ایستا[۱] است. چهار بخش تشکیل دهنده کلیت صفحه در این مصحف، کتیبه صدر، مرکزی، ذیل و حاشیه اصلی می باشند. کتیبه مرکزی و حاشیه اصلی بیشترین فضا را به خود اختصاص داده اند (تصویر۱). متن در کتیبه صدر و ذیل به خط رقاع با قلم سفیدآب بر روی قلمدانی زرین با تحریرسیاه نگارش شده است و در کتیبه مرکزی آیات کلام الله به خط نسخ خفی و جلی با دو رنگ متفاوت زرین و سیاه کتابت شده، فاصله بین سطور منقش به طلااندازی دندان موشی[۲] همراه با اسلیمی های[۳]در هم بافته لاجوردی[۴] و هاشورهای متقاطع شنگرف[۵] می‌باشد. نشان فواصل آیات که قابل انطباق با فرم دایره و منقش به گره زرین است بر بالای واژه پایانی هر آیه نهاده شده است. تذهیب در این نسخه با درایت انجام پذیرفته و کتیبه های صدر و ذیل مشابه یکدیگر تزئین یافته اند، شاخ و برگ های اسلیمی در هم پیچیده و گل های ختایی[۶]رنگین از تزئینات کتیبه های فوق می‌باشد. حاشیه های مزین به ترنج[۷] و گل های ختایی در دو طرف جانبی کتیبه مرکزی بخشی از تزئین صفحه است، حاشیه اصلی با پهنایی نسبتا عریض نیز به همین شیوه مزین شده است، گره[۸]های زرین و تسمه اندازی های نقش نشان و جداول سه تحریر[۹] از دیگر تزئینات این مصحف است. رنگ لاجوردی بیشترین فضا را در صفحه به خود اختصاص داده که رنگ غالب در اثر بوده و با همنشینی زرین موجب توجه دوچندان و تاکید برصفحه شده است. نکته قابل توجه در این اثر که ویژگی بارز آن است استفاده از دو نیم تاج زرین مذهب در قسمت میانی حاشیه اصلی است که در کنار زیبایی که دارد از لحاظ بصری مانع خروج چشم از صفحه می شود لذا شرفه[۱۰]های لاجوردی دور تا دور حاشیه اصلی نیز بر این پایداری و تمرکز افزوده است (تصویر۲).

---

۱. مستطیل استاتیک(ایستا): تناسباتی که با تناسبات طلایی مطابقت ندارند اما با تناسبات اعداد صحیح یا گویا مطابق اند مانند$\frac{3}{2}$ و$\frac{4}{3}$ (Ghyka,1977:126).

۲.این گونه از تحریردندانه دار است و مانند به دندان های موش در ریزی و تندی. این گونه تحریر با سیاهی گرداگرد خط یا فراگرد طلااندازی بین سطور کشیده می شود که به همبن جهت آن را تحریر بین السطور نیز گویند (هروی، ۶۵۶:۱۳۷۲).

۳. خطوطی هستند که به صورت مارپیچ یا حلزونی با نقوش ماهیچه و چنگ که به شکل بوته و جقه نمایانده می شوند.انواع اسلیمی عبارت است از ساده،توخالی،گلدار،برگی،پیچکدار،ماری،اسلیمی،تزئینی و...که ساقه های آن با طلا و رنگ های متنوعی ترسیم می شده است (وفادار مردای، ۷۸:۱۳۷۹).

۴. در عرف نسخه نویسی و کتاب،مایع لاجورد معدنی را گویند که در آب حل شده و با صمغ عربی صلایه گردیده باشد و برای کتابت از آن استفاده گردد (هروی، ۷۷۲:۱۳۷۲).

۵. جسمی است معدنی ،که از گرد آن –که سرخ یا متمایل به قهوه ای است– محلولش را می ساخته اند (هروی، ۱۳۱:۱۳۷۲).

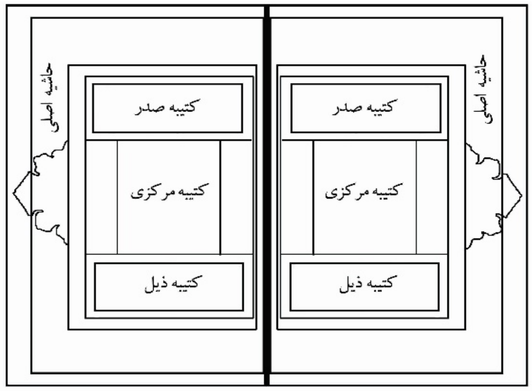
۶. گونه ای از اسلیمی است که طرح آن ظریف و نازک است و صرفا دارای نقوش پیچ در پیچ گل و بوته است (هروی، ۶۳۷:۱۳۷۲).

۷. در عرف نسخه آرایان ،شکلی را گویند چهارگوشه دارای پیچ و خم،که وسط آن را با نقوش اسلیمی ترمه،تصویر نباتات و طیور می آراسته اند و تذهیب و ترصیع می کرده اند و بعضاًبرزمینه مذهّب یا مرصع آن نام کتاب وامثال آن را با زر و سفیدآب می نویسانده اند.ترنج اغلب برروی جلدو گاهی در ظهرورق اول نسخه کاربرد داشته است (هروی، ۵۹۷:۱۳۷۲).

۸. در اصطلاح مذهبان به دو یا سه یا چهار جدول مدور یا مسطح گفته می شود که در همدیگر آمیخته و گره خورده باشند (هروی، ۷۷۰:۱۳۷۲).

۹. جدول سه تحریر، که سه خط تحریر در این جدول اثری زیبا بخش داشته و عموما پس ازخط اول جدول که به زر بوده ، دو تحریر در دو جانب آن می کشیده و سپس خطی از لاجورد ترسیم می کرده و جانب بیرونی آن را نیز با سومین خط تحریری می آراسته اند (هروی، ۵۳۷:۱۳۷۲).

۱۰. خطوط نازک و باریکی را گویند که غالبا با لاجورد و بعضا با شنگرف در قسمت بیرونی شمسه و دیگر نقش های همانند آن کشیده می شود. در برخی نسخ گاه قسمت بیرونی کمند را که منتهی به لبه های کاغذ می شده است هم شرفه می کشیده اند (هروی، ۶۸۴:۱۳۷۲).

تصویر۱. شماره ثبت ۱۱۹۳۹

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

تصویر۲. شماره ثبت ۱۱۹۳۹

ماخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹

قرآن با شماره ثبت ۱۱۹۳٤

دوره: صفوی/ اندازه: ۳۱×۲۱٫۵ سانتیمتر/ تعداد اوراق: ۱۰۲۰ صفحه /خط: نسخ /کاغذ:خانبالغ /تعداد سطر:۹ سطر /کاتب: شمس الدین محمد سبزواری (متخلص به صفی)/تاریخ کتابت: ۹۷۷ هجری قمری/ محل نگهداری:کتابخانه مجلس شورای اسلامی .

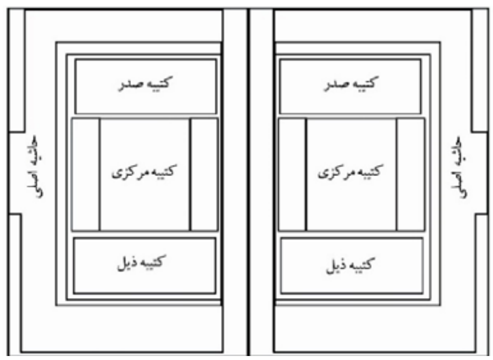
تناسبات ابعاد صفحه در این قرآن برابر با $\sqrt{2}$ می‌باشد که متناسب با مستطیل پویا [1] و یا نسبت طلایی [2] است.کتیبه های صدر، مرکزی و ذیل به ترتیب و در امتداد یکدیگر در صفحه قرار

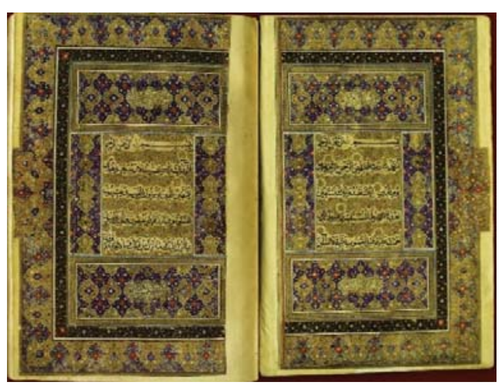
۱. مستطیل های $\sqrt{2}$ (۱/۴۱۴۲)،$\sqrt{3}$(۱/۷۳۲۱)،$\sqrt{4}$ (۲/۰)و$\sqrt{5}$ (۲/۲۳۶۱) وهمچنین مستطیل $\sqrt{6}$(۲/۴۴۹۵)به نام مستطیل های متوالی، مستطیل های طلایی و«مستطیل های دینامیک»نامیده می‌شوند.در میان این مستطیل های مختلف، مستطیل های با نسبت های،۱/۶۱۸ به ۱ طلایی ترین مستطیل است، زیرا نسبت طول به عرض آن با دیگر نسبت های طلایی، نسبت های موجود در طبیعت و نسبت های موجود در بدن انسان مطابقت دارد. (آیت اللهی،۱۸۶:۱۳۹۰)مستطیل پویا، تناسباتی که خارج قسمت آن ها اعداد گنگ باشد را تناسبات پویا و کادرآنها را مستطیل پویا می گویند مانند$\sqrt{2}$ و$\sqrt{3}$ و$\sqrt{5}$.(Ghyka,1977:126).

۲. نسبت طلایی از طریق برگردان کردن قطر نصف مربع روی امتداد ضلع آن به دست می آید که مستطیل ایجاد شده را اصطلاحا مستطیل طلایی می گویند.(آیت اللهی،۱۱۲:۱۳۹۰) به عبارتی دیگر، نسبت طلایی در ریاضیات وهنرهنگامی است که نسبت بخش بزرگتر به بخش کوچکتر برابر با نسبت کل به بخش بزرگتر باشد (حسینی راد، ۷۲:۱۳۸۲). برای نمونه نحوه تقسیم پاره خط الف – ب به دو بخش طلایی چنین است که از نقطه الف به اندازهٔ نصف الف ـ ب عمودی برمی افزاییم، سپس از نقطه ج به منزلهٔ مرکز دایره فاصلهٔ ب ـ م را روی خط الف ـ ب برگردان می کنیم تا نقطهٔ د به دست می آید$\frac{\text{الف د}}{\text{د ب}} = \frac{\text{ب د}}{\text{ب الف}}$ در این معادله اگر الف برابر با واحد ۱ باشد،د – ب برابر با ۱/۶۱۸ می گردد (آیت اللهی،۱۹۸:۱۳۹۰).

گرفته اند، کتیبه مرکزی $\frac{1}{3}$ صفحه را پوشانده است (تصویر ۳). عناوین در کتیبه های صدر و ذیل به خط رقاع به رنگ سفیدآب با تحریر سیاه و در کتیبه مرکزی متن به خط نسخ به رنگ سیاه و زر نوشته شده است، فاصله بین سطور طلااندازی منقش به دندان موشی و ختایی هایی الوان است، نشان ختم آیات به شکل ترنج زرین می‌باشد. تذهیب در کتیبه های صدر و ذیل مشابه یکدیگر بوده و منقش به ترنج های معکوس، قلمدان، گل های ختایی، اسلیمی‌های درهم تافته، بندرومی (گره) و تسمه اندازی می‌باشد، حاشیه اصلی توسط اسلیمی‌های مکرر معکوس، نیم ترنج ها، ترنج ها و ختایی ها مزین شده است. رنگ زرین و لاجوردی دو رنگ غالب در این اثر می باشند که موجب ایجاد تعادل در صفحه شده است. از ویژگی‌های این صفحه اسم مبارک جلاله (الله) بوده که به قلم زر و محرر نگارش شده است. کاتب در صفحه آرایی، با توجه به این که تعداد حروف و کلمات در هر سطر بیشتر از عرف است فشردگی را در صفحه پدید آورده است. کناره‌های صفحه به سبب آسیب هایی که دیده وصالی[1] و مرمت شده است (تصویر۴).

تصویر۳. شماره ثبت ١١٩٣٤
ماخذ: نگارندگان، ١٣٩٦

تصویر٤. شماره ثبت ١١٩٣٤
ماخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ١٣٨٩

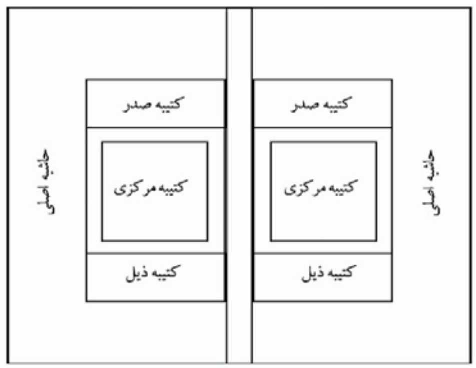
قرآن با شماره ثبت ١٥٠٤

دوره: صفوی / اندازه: ۱۹×۳۱ سانتیمتر/ اوراق: نامشخص / خط: نسخ / کاغذ: دولت آبادی/ تعداد سطر:۱۴ سطر / کاتب: میرزا احمد نیریزی / تاریخ کتابت: ۱۱۱۹ هجری قمری / محل نگهداری: کتابخانه آستان قدس رضوی.

عدد حاصل از نسبت ابعاد صفحه ۱/۶ است، این ابعاد نزدیک به مستطیل ایستا است. کتیبه های صدر و ذیل مشابه و متقارن یکدیگر می باشند، حاشیه اصلی فضای وسیعی از صفحه را احاطه نموده است، کتیبه مرکزی دوبرابر کتیبه صدر می باشد (تصویر ۵). برکتیبه های صدر و ذیل ترنجی به رنگ شنگرفی و لاجوردی محل قرارگیری عناوین سوره بوده که در آن متن به

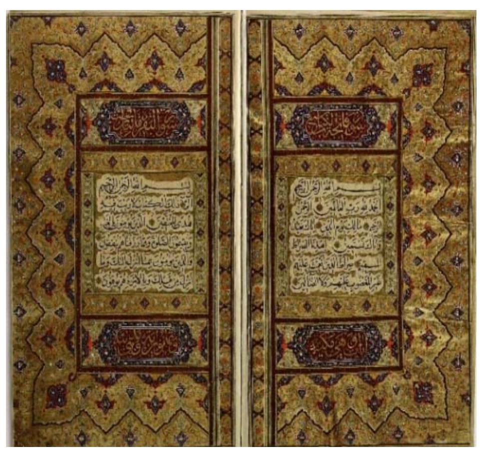
۱. عمل و ریشه وصله کننده (هروی،۱۳۷۲:۸۲۷).

خط توقیع با قلم زر نگارش شده است، در کتیبه مرکزی متن به خط نسخ و با قلم سیاه در شش سطر نوشته شده است. فاصله میان سطرها منقش به طلااندازی دندان موشی بوده و نشان ختم آیات به شکل ترنج زرین با تحریر سیاه است. تذهیب در کتیبه صدر و ذیل منقش به گل های ختایی در هم بافته می باشد. حاشیه ای منقش به قلمدان های مذهب و نقوش اسلیمی و ختایی در قسمت عطف کتاب بخشی از تزئین محسوب می شود. حاشیه های پهن دالبری، ترنج ها و نیم ترنج های لاجوردی متناظر و منقش همراه با گل های ختایی رنگارنگ، تمام فضای بیاض حاشیه را زینت داده اند. تسمه اندازی شنگرف در قسمت عطف و کتیبه ها مانع از تداخل سطوح در یکدیگر شده است. رنگ غالب در این نسخه زرین می باشد و رنگ های لاجوردی و شنگرف در کنار این رنگ به میزان برابر استفاده شده است. از آنجا که تمام سطح بیاض صفحه توسط حاشیه اصلی پوشانده شده است خود موجب تفکیک و تمایز بارز این نسخه از دیگر نسخ این مجموعه شده است (تصویر ۶).

تصویر۵ . شماره ثبت ١٥٠٤

ماخذ: نگارندگان، ١٣٩٦

تصویر٦. شماره ثبت ١٥٠٤

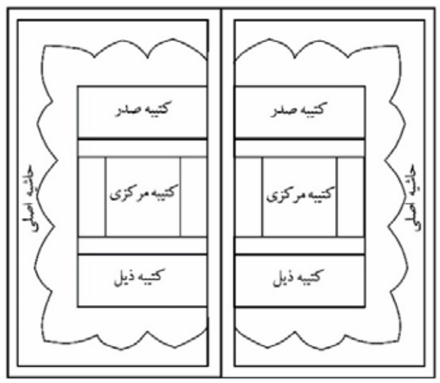
ماخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی، ١٣٩٣

قرآن با شماره ثبت ٢٤٦

دوره: صفوی / اندازه: ۱۸×۲۹ سانتیمتر/ تعداد اوراق: ۱۷۶ برگ / خط: نسخ /کاغذ: اصفهانی / تعداد سطر: ۲۱ سطر / کاتب: محمد رضا ابن غیاث الدین محمد بن علی اکبر الحسینی کاشانی / تاریخ کتابت: ۱۱۰۹ هجری قمری / محل نگهداری : کتابخانه آستان قدس رضوی.

این اثر از نظر سبک کتاب آرایی نمونه ای بارز از سبک اصفهان در عهد صفویه است. تناسبات ابعاد صفحه در این نسخه عدد۱/۶ بوده که نزدیک به ابعاد مستطیل ایستا است. کتیبه صدر،

مرکزی، ذیل و حاشیه چهار بخش اصلی در صفحه می باشند، کتیبه مرکزی دوبرابر کتیبه صدر است (تصویر ۷). برکتیبه های صدر و ذیل، در قلمدانی زرپوش با تحریر حنایی عناوین سوره ها و بخشی از آیات تطهیر به خط ثلث و با مرکب لاجوردی و در کتیبه مرکزی متن آیات به خط نسخ با قلم سیاه نگارش شده است. فاصله بین سطرها طلااندازی شده و نشان فواصل آیات به شکل دوایر زرین بوده که بر فراز آخرین واژه جای گرفته است. از آرایه های تزئین می توان به شاخ و برگ های اسلیمی و گل‌های رنگین در کتیبه های صدر و ذیل اشاره نمود، تذهیب در حاشیه اصلی منقش به اسلیمی و ختایی ها و حاشیه های پهن دالبری، همراه با نیم ترنج های متقارن بوده و قسمت بیاض حاشیه به صورت حل کاری[1] تزئین شده است که ویژگی خاص این اثر می باشد. در این نسخه تسمه اندازی هایی حنایی علاوه بر زیبایی موجب تفکیک کتیبه ها از یکدیگرشده است. رنگ غالب زرین می باشد و رنگ لاجوردی در کنار این رنگ تباین زیبایی را به وجود آورده است (تصویر ۸).

تصویر۷. شماره ثبت ٢٤٦

ماخذ: نگارندگان، ١٣٩٦

تصویر۸. شماره ثبت ٢٤٦

ماخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی، ١٣٩٣

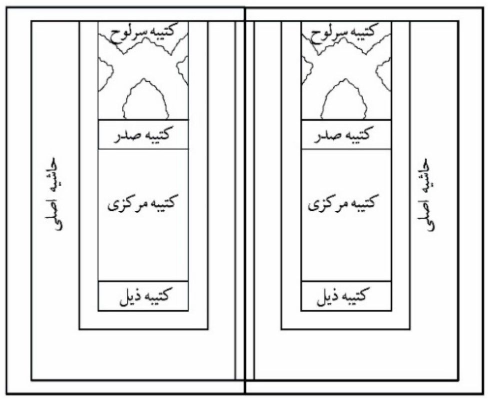
قرآن با شماره ثبت ١٣٤٠

دوره: قاجار / اندازه :۱۰×۱۸,۳ سانتیمتر/ تعداد اوراق: ۵۷۶ / خط: نسخ / کاغذ: ترمه آهار و مهره شده / تعدادسطر: ۱۵ سطر / کاتب: محمد ابراهیم حاجی محمد جعفر / تاریخ کتابت:۱۲۴۳ هجری قمری / محل نگهداری: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

صفحه افتتاح این قرآن کاملا مذهب و مرصع می‌باشد. در تقسیمات ابعاد صفحه عدد ۱/۸ به دست آمد و با مستطیل ایستا برابری می‌کند. تعادل در کلیت صفحه حاکم است که نهایتا ریتم متناوب و چشم نوازی را پدید آورده است. صفحه افتتاح تشکیل شده از کتیبه های سرلوح، صدر، مرکزی، ذیل و حاشیه اصلی است (تصویر۹). درکتیبه صدر و ذیل متن به خط رقاع با قلم زر و تحریر سیاه بر ترنجی لاجوردی مکتوب و در کتیبه مرکزی

۱. نقش و هیات طلاکاری یکدست را گویند بدون خطوط تحریر، تصویر حیوانات باشد یا شاخ و برگ و گل و بوته و...این گونه از نقوش با زرحل کشیده می شوند، بیشتر در حواشی نسخ تزئینی و شاهانه و یا در حواشی مرقعات قرار گرفته است (هروی،۶۸۴:۱۳۷۲).

متن به خط نسخ و با قلم سیاه نگارش شده است، فاصله بین سطور منقش به طلااندازی دندان موشی می‌باشد. نشان آیات به شکل گل‌های شش پر زرین بوده که بر فراز واژه های پایانی جای دارد. تذهیب در کتیبه سرلوح شامل نیم تاجی زرین منقش به گل‌های ختایی و اسلیمی های دوار است که در کتیبه های صدر و ذیل به شاخ و برگ ها و گل های الوان مختصر شده است. تذهیب و تزئین در حاشیه اصلی به تبعیت از نقوش سرلوح انجام پذیرفته و متشکل از نیم ترنج‌هایی زرین، نقش و نگاره‌های ختایی، بته جقه و شاخ و برگ‌هایی اسلیمی است. رنگ غالب در این اثر دو رنگ زرین و لاجوردی بوده که در کنار این دو رنگ شنگرف نیز نسبت به دیگر رنگ ها بیشترین کاربرد را در صفحه دارد. ویژگی این نسخه نفیس بدان جهت است که کتیبه سرلوح چون مدخلی خواننده را به متن راهنمایی می‌کند که در قرآن های پیشین مشهود نبوده و در این قرآن با تفضیل آراسته شده است (تصویر ۱۰).

تصویر۹ . شماره ثبت ۱۳۴۰

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

تصویر۱۰. شماره ثبت ۱۳۴۰

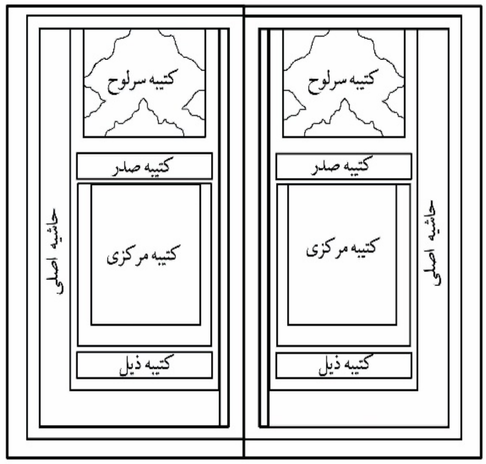
ماخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹

قرآن با شماره ثبت ۱۶۵۲۱

دوره: قاجار / اندازه: ۱۶٫۵×۲۷٫۵ سانتیمتر/ تعداد اوراق : نامشخص / خط : نسخ / کاغذ : نامشخص / تعداد سطر : ۱۷ سطر/کاتب: محمد علی اصفهانی / تاریخ کتابت: ۱۲۷۱ هجری قمری / محل نگهداری: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

تقسیمات ابعاد صفحه در این قرآن نفیس عدد ۱/۶ بوده و برابر با تناسبات مستطیل ایستا است. کتیبه مرکزی و حاشیه اصلی قسمت وسیعی از صفحه را در برگرفته اند، نسبت کتیبه صدر به سرلوح $\frac{1}{3}$ می باشد (تصویر ۱۱). عناوین در کتیبه‌های صدر و ذیل به خط رقاع و با قلم زر بر قلمدانی لاجوردی مکتوب شده است، در کتیبه مرکزی متن به خط نسخ با تحریرسیاه بر زمینه زرنشان در شش سطر قرار گرفته، نشان ختم آیات از نقوش اسلیمی و ختایی مشتق شده است. سرلوح مزین به اسلیمی های دوار، ترنج ها و نیم ترنج‌های لاجوردی بوده که با همنشنی ختایی‌های الوان و شاه عباسی‌ها زیبایی آن دوچندان شده است. حاشیه اصلی در این مصحف به رنگ لاجوردی و مزین به ترنج،

نیم ترنج و ختایی‌هایی رنگین بوده است. رنگ غالب در این نسخه زرین و لاجوردی می باشد که با قرارگیری شنگرف در کنار این دو رنگ، زیبایی اثر افزایش یافته است. ویژگی این نسخه مرتبط به استفاده از رنگ شنگرف است که از لحاظ بصری چشم بر روی کتیبه های سرلوح، صدر و ذیل ثابت و سپس در کل صفحه به گردش در آورده است (تصویر ۱۲)

تصویر۱۱ . شماره ثبت ١٦٥٢١
ماخذ: نگارندگان، ١٣٩٦

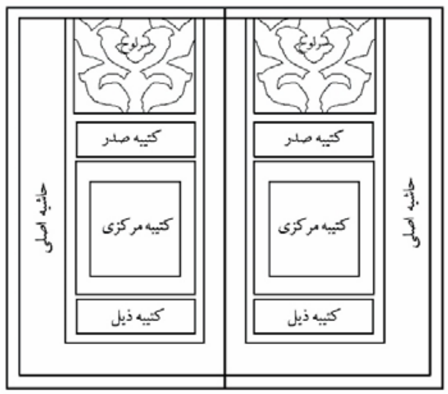
تصویر۱۲. شماره ثبت ١٦٥٢١
ماخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ١٣٨٩

قرآن با شماره ثبت ٣٣٣٧

دوره: قاجار / اندازه: ۷,۲×۱۱,۶ سانتیمتر/ تعداد اوراق: ۲۰۶ برگ / خط: نسخ / کاغذ: دولت آبادی / تعداد سطر: ۲۰سطر/ کاتب: محمد شفیع وصال شیرازی / تاریخ کتابت: ۱۲۴۵ هجری قمری / محل نگهداری: کتابخانه آستان قدس رضوی.

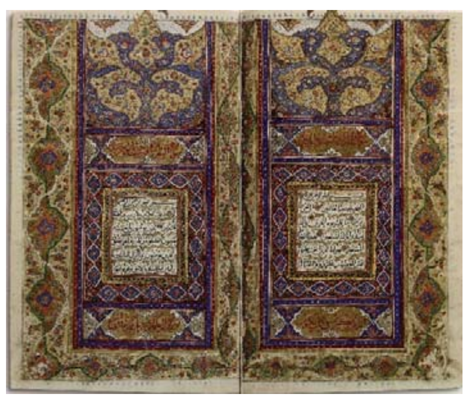
ابعاد صفحه در این مصحف برابر با عدد ۱/۶ نزدیک به تناسبات مستطیل ایستا است. ترکیب بندی در این مصحف خصوصیات منحصر به فردی دارد، تاکیدات عمودی کادر تزئین و نقوشی که به حرکت عمودی کمک می‌کنند بعد تعالی و ایستایی را در اثر بیشتر کرده است (تصویر ۱۳). در کتیبه‌های صدر و ذیل عنوان سوره و آیاتی درباب کرامت و تطهیر قرآن به خط رقاع و با قلم شنگرف در قلمدانی زرین نوشته شده و در کتیبه مرکزی متن به خط نسخ و با قلم سیاه در شش سطر نگارش شده است، فاصله میان سطرها منقش به طلااندازی دندان موشی است، نشان فواصل آیات نقشی از ترنج می‌باشد. کتیبه سرلوح مزین به ترنج های بال کبوتری زرین، گل‌های

ختایی و شاه عباسی هایی الوان است. حاشیه ای منقش به ترنج های تکرار شونده لاجوردی همراه با گل های ختایی کتیبه مرکزی را احاطه کرده است. جدولی منقش به گره، حول کتیبه مرکزی را احاطه نموده و تسمه اندازی‌های شنگرف مهرنشان و جداول سه تحریر از دیگر تزئینات می‌باشد. حاشیه صفحه به رنگ زرین منقش به اسلیمی های درهم تنیده، ترنج ها و ختایی های الوان همراه با شرفه های آبی است که ترکیب بندی بصری زیبایی را ایجاد نموده است. رنگ غالب در اثر زرین، لاجوردی و شنگرف می باشد. ویژگی این قرآن را در تزئینات می توان یافت، هر بخش اعم از کتیبه سرلوح، صدر یا ذیل، مرکزی و حاشیه با نقوش متفاوت آراسته شده است، هنرمند با ترکیب بندی در صفحه مانع از بی نظمی در نقوش شده و تنوع خاصی بر اثر بخشیده است (تصویر ۱۴).

تصویر۱۳ . شماره ثبت ۳۳۳۷

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

تصویر۱٤ . شماره ثبت۳۳۳۷

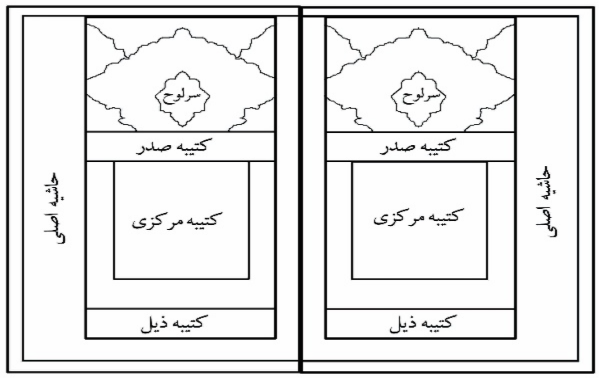
ماخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳

قرآن با شماره ثبت ۱۵۲۵

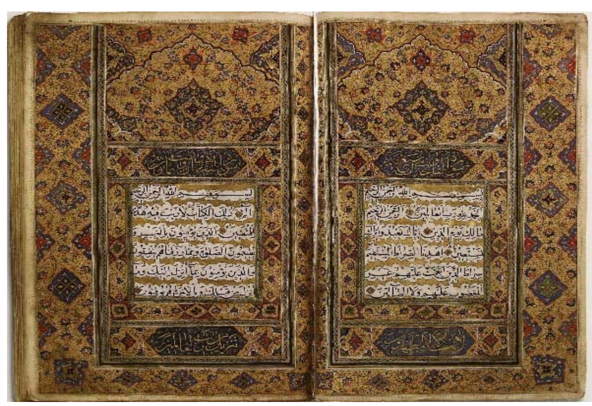
دوره: قاجار / اندازه :۲۰×۳۰ سانتیمتر/ تعداد اوراق: ۲۰۷ برگ / خط: نسخ / کاغذ: پارچه کتان آهار مهره / تعداد سطر: ۱۴ سطر / کاتب: محمد علی بن محمد قلی نوری / تاریخ کتابت: ۱۶ محرم ۱۲۲۶ هجری قمری / محل نگهداری: کتابخانه آستان قدس رضوی.

صفحه افتتاح این نسخه از لحاظ آرایه‌ها و تزئینات شایان توجه است. نسبت ابعاد صفحه برابر با عدد۱/۵ بوده و متناسب با مستطیل ایستا می‌باشد. کتیبه سرلوح بخش وسیعی را در بردارد، نسبت کتیبه صدر به مرکزی $\frac{1}{3}$ است (تصویر ۱۵). عنوان سوره بر کتیبه‌های صدر و ذیل به خط رقاع با قلم زر نگارش شده و متن در کتیبه مرکزی به خط نسخ و با قلم سیاه در شش سطر کتابت شده است، فاصله میان سطرها دارای طلااندازی دندان موشی است. نوشتار مماس با قاب کتیبه بوده و از نظر بصری تداعی کننده تداخل متن و تزئین در یکدیگر می‌باشد و نهایتاً فشردگی و ازدحام در حروف را موجب شده است. نشان ختم آیات

به شکل دوایر زرین و نقوش ستاره نشان شنگرفی می‌باشد. سرلوح مزین به تاج زرین، ترنج های زرین و لاجوردی منقش، نیم تاج‌های متقابل و متقارن، گل های شاه عباسی و ختایی است. کتیبه مرکزی درمیان چهار ستون زرین و منقش به قلمدان جای گرفته است. ترنج و نیم ترنج ها و گل‌های ختایی و شاه عباسی، حاشیه وسیع صفحه راپوشانده اند. رنگ غالب در این نسخه زرین، لاجوردی و شنگرف می باشد. تکرار نقوش ترنج و نیم ترنج و شاه عباسی ها در صفحه ریتم متناوبی را موجب شده اند که ویژگی بارز این اثر محسوب می شود (تصویر۱۶).

تصویر۱۵ . شماره ثبت ۱۵۲۵
ماخذ: نگارندگان، ١٣٩٦

تصویر١٦. شماره ثبت ۱۵۲۵
ماخذ: کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳

مطالعه تطبیقی قرآن‌های مورد مطالعه صفوی و قاجار

• ترکیبات صفحه‌آرایی

با توجه به جدول (۱) می توان به ترکیبات صفحه آرایی هر قرآن در هردوره و به تطبیق آن ها با یکدیگر پی برد . اکثر قرآن‌ها از نظر تناسبات ابعاد، نسبت های مستطیل ایستا یا نزدیک به ایستا را نشان می‌دهند اما در قرآن شماره ۱۱۹۳۴ صفوی، تناسبات پویا و یا طلایی حاکم می‌باشد. ماهیت صفحه افتتاح قرآن های مورد مطالعه دارای ترکیب بندی متقارن و متوازن می‌باشند که نهایتاً نظمی ساختاری، در صفحه را ایجاد نموده اند. سطر نوشته‌ها دارای مسطرکشی[2] بوده و کاتبان

۲. مسطر وسیله ای چوبی یا مقوایی بود که در اندازه های مختلف و متناسب با قطع کتاب ها ساخته می شد.این وسیله مربع مستطیل شکل بود که یک روی آن با نخ های ابریشمی ودر جهت طول و عرض جدول بندی می شد.کاتب این وسیله را در زیر صفحات کاغذ موردنظر قرار می دادو با اندک فشاری روی کاغذ اثر نخ های جدول بندی شده مسطره به صورت خطوط نامرئی به صفحه کاغذ منتقل می شد (ریاضی، ۴۴:۱۳۷۹).

هنرمند با درایت و تامل فواصل را چه از نظر عرضی و چه طولی رعایت نموده و از بی نظمی در چینش کلمات در سطور پرهیز شده است. تعداد سطور در قرآن ها، دارای قابلیت زوج و یا فرد است، اما در قرآن های قاجار، سطرنوشته ها زوج می باشند (جدول ۱).

- **خط**

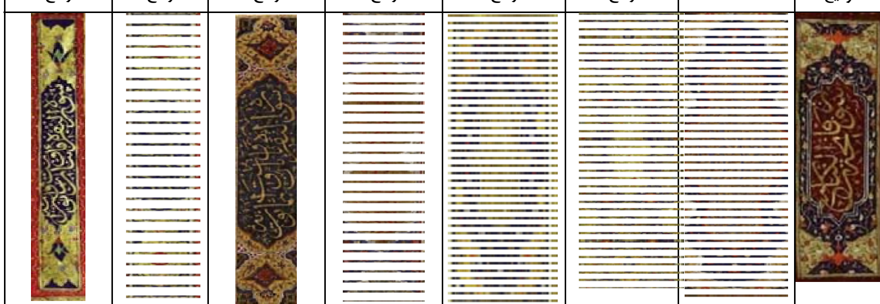
در عصر صفویه خط نسخ در ایران به شیوه ای ماندگار دست یافت. خطاطان بزرگ خط نسخ در این عصردرخشیده‌اند و با نگارش قرآن‌های متعدد توانستند خط نسخ ایرانی را به کمال برسانند (حاج سیدجوادی، ۱۳۵:۱۳۷۹). خط مورد استفاده برای نوشتن قرآن و ادعیه و نامه‌ها در این دوره نسخ است (قلیچ خانی، ۳۹۸:۱۳۸۸). در صفحه افتتاح برخی از قرآن های مورد مطالعه از دو یا سه خط مختلف با دانگ متفاوت در کتابت استفاده شده است. براساس مقایسه آماری می‌توان گفت در کتابت متن آیات خط نسخ کاربرد بسیاری داشته، با این تفاوت که در قرآن شماره ۱۱۹۳۹ مربوط به دوره صفویه کاتب علاوه بر نسخ از ثلث نیز در کتابت استفاده نموده است. در نگارش سرسوره به ترتیب خطوط رقاع، توقیع و ثلث بیشترین کاربرد را دارند. خوشنویسان و کاتبان در این نسخه‌های ارزشمند برای نگارش سرسوره از قلم زر، سفیدآب و یا لاجورد بهره برده و متن در کتیبه مرکزی با مرکب سیاه کتابت شده است و در تمام قرآن ها علائم تجویدی به رنگی متفاوت با متن — شنگرف - مشخص می‌باشند (رجوع شود به جدول ۱). در قرآن شماره ۱۱۹۳۴ و ۱۵۲۵ متن در کتیبه مرکزی دچار ازدحام و فشردگی شده است. احتمالا بواسطه فضای محدودی که در اختیار کاتب بوده این ازدحام را موجب شده است.

- **تذهیب و رنگ در دوره صفویه و قاجاریه**

تذهیب کتاب در وجه کلی خویش مکملی بر خطاطی بود (پوپ،۲۲۰:۱۳۷۷). ساقه‌های اسلیمی نسخه‌های قرآنی دوره صفوی، برهرچه باریک تر و موئین شدن تمایل داشتند و به صورت خطوط موجدار بدون حجم درآمدند. گل‌های کوچک چندپر با رنگ های مختلف نظیر سفید، قرمز و صورتی به صورت شکوفه های کوچک در میان اسلیمی‌ها قرارگرفتند (لینگز،۱۸۹:۱۳۷۷). در دوره قاجار هنرمندان با الهام از سبک‌های متداول در زمان‌های پیشین خود سبک‌های نوینی را ابداع کردند و تذهیب و تشعیر به منتهی درجه اوج و شکوفایی رسید و استفاده از نقوش شاه عباسی و ختایی و گل‌های اناری مرصع رواج یافت (برزین،۴۰:۱۳۴۵). اسلیمی، تاج، ترنج، نیم ترنج، گل ختایی، شاه عباسی، کمند، شرفه، دندان موشی، حل کاری، گره، جداول سه تحریر، تسمه اندازی و طلا اندازی از جمله مواردی هستند که در تذهیب قرآن های منتخب به صورت متداول استفاده شده است و این چیدمان بصورت کامل در جدول شماره (۲) مشخص شده است. قرآن‌های صفوی فاقد کتیبه سرلوح بوده ولیکن در آثار قاجار یک سوم قاب تزئین، به کتیبه سرلوح اختصاص دارد که تفاوت بارز بین این قرآن‌ها در دو دوره تاریخی مذکور می‌باشد. نقوش و تزئینات بین سطور قرآن‌ها مزین به طلااندازی دندان موشی می‌باشند ولیکن در دو قرآن صفوی ۱۱۹۳۴- و۱۱۹۳۹-علاوه بر دندان موشی، هاشور و اسلیمی‌های پیچدار و اندکی گل و بوته نمایان است (جدول ۲).

رنگ هایی که مذهبان در قرآن ها به کار گرفته اند همواره رنگ های زنده، درخشان و شفاف اند و خصوصیات آنها در عین تضاد، هماهنگی و تناسب را در اثر به وجود آورده است.کاتبان صفوی و قاجار برای نوشتن متن آیات از مرکب سیاه و برای علائم تجوید از شنگرف یاری گرفته اند. رنگ هایی چون زرد، ارغوانی، سبز، سیلو، لاکی، صورتی، آبی، نیلی، سیاه و سفید در تذهیب مورد استفاده قرار گرفته، اما رنگ هایی چون لاجورد، زرین و شنگرف جزء ثابت ترین رنگ ها در این دو دوره تاریخی - صفوی و قاجار - می باشند با این تفاوت که در قرآن های قاجار شنگرف نسبت به دوره صفوی به میزان بیشتری وارد تذهیب شد. لذا با مقایسه ای که بر روی قرآن ها انجام پذیرفت رنگ های اصلی تذهیب در دوره صفوی زرین و لاجوردی و در دوره قاجار زرین، لاجوردی و شنگرف بوده است (جدول ۳).

جدول۱. صفحه بندی و خوشنویسی در قرآن های مورد مطالعه دوره صفوی و قاجار محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی

	نسخه های قرآن / تحلیل آثار	قرآن ۱۵۰٤	قرآن ۲٤٦	قرآن ۱۱۹۳٤	قرآن ۱۱۹۳۹	قرآن ۳۳۳۷	قرآن ۱۵۲۵	قرآن ۱۳٤۰	قرآن ۱٦۵۲۱
	دوره تاریخی	صفوی	صفوی	صفوی	صفوی	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار
	نوع کاغذ	دولت آبادی	اصفهانی	خانبالغ	سمرقند	دولت آبادی	پارچه کتان و مهره	ترمه آهار و مهره شده	نامشخص
	تعداد اوراق	نامشخص	۱۷۶برگ	۱۰۲۰برگ	۶۱۴برگ	۲۰۶برگ	۲۰۷برگ	۵۷۶ برگ	نامشخص
ترکیبات صفحه	**ابعاد صفحه**	۳۱×۱۹	۲۹×۱۸	۳۱×۲۱,۵	۲۶,۵× ۱۷	۱۱,۶×۷,۲	۳۰×۲۰	۱۸,۳×۱۰	۲۷,۵×۱۶,۵
	تناسبات ابعاد صفحه	۱/۶	۱/۶	$\sqrt{2}$	۱/۵	۱/۶	۱/۵	۱/۸	۱/۶
	ترکیب بندی	متقارن متوازن	متقارن متوازن	متقارن متوازن	متقارن متوازن	متقارن متوازن	متقارن متوازن	متقارن متوازن	متقارن متوازن
سطر نوشته	**تعداد سطور**	۶	۷	۵	۵	۶	۶	۶	۶
	فواصل سطور — طولی	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر
	فواصل سطور — عرضی	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر	برابر
خوشنویسی در کتیبه ها	**صدر و ذیل**	توقیع	ثلث	رقاع	رقاع	رقاع	رقاع	رقاع	رقاع
	تصویر								
	مرکزی	نسخ	نسخ	نسخ	نسخ/ثلث	نسخ	نسخ	نسخ	نسخ
	تصویر								
رنگ قلم	**صدر و ذیل**	زر	لاجورد	سفیدآب	سفیدآب	شنگرف	زر	زر	زر
	تحریر	سیاه	سیاه	سیاه	سیاه	شنگرف	سیاه	سیاه	سیاه
	مرکزی	سیاه	سیاه	سیاه	سیاه/ زر	سیاه	سیاه	سیاه	سیاه
	علائم تجویدی	شنگرف	شنگرف	شنگرف	شنگرف	شنگرف	شنگرف	شنگرف	شنگرف
	محل نگهداری	کتابخانه آستان قدس رضوی	کتابخانه آستان قدس رضوی	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	کتابخانه آستان قدس رضوی	کتابخانه آستان قدس رضوی	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	کتابخانه مجلس شورای اسلامی

ماخذ : نگارندگان، ۱۳۹٦

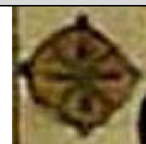
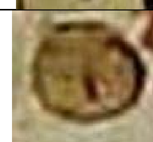
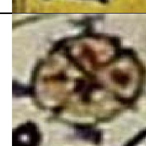
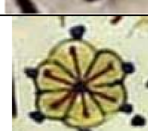
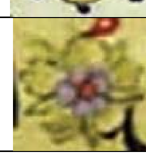
جدول ۲. تذهیب و تزئین در قرآن های مورد مطالعه دوره صفوی و قاجار محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی

تقسیمات / نسخه های قرآن	دوره	تذهیب در صفحات افتتاحیه															تصاویر
		اسلیمی	تاج	ترنج	نیم ترنج	شرفه	ختایی	شاه عباسی	گره(بندرومی)	دندان موشی	هاشور	تحریر سیاه	تسمه اندازی	حل کاری	کمند[1]	جدول سه تحریر	
قرآن ۱۵۰٤	صفوی	*	_	*	*	_	*	_	_	*	_	*	*	_	_	*	
قرآن ۲٤٦	صفوی	*	_	*	*	_	*	_	_	_	_	*	*	*	*	*	
قرآن ۱۱۹۳٤	صفوی	*	_	*	*	_	*	_	*	*	_	*	*	_	_	*	
قرآن ۱۱۹۳۹	صفوی	*	_	*	*	*	*	_	*	*	*	*	*	_	*	*	
قرآن ۳۳۳۷	قاجار	*	*	*	*	*	*	*	*	*	_	*	*	–	_	*	
قرآن ۱۵۲۵	قاجار	*	*	*	*	_	*	*	*	*	_	*	*	*	_	*	
قرآن ۱۳٤۰	قاجار	*	*	*	*	_	*	*	*	*	_	*	*	_	_	*	
قرآن ۱٦۵۲۱	قاجار	*	*	*	*	_	*	*	*	_	_	*	*	_	*	*	

۱. خطوطی گویند که با فاصله معین از جدول، در سه طرف صفحه (قسمت بالا، پایین و سمت مقابل عطف) می کشندبه طوری که جدول دو صفحه را احاطه می کند (هروی، ۷٦۷:۱۳۷۲).

ماخذ : نگارندگان، ۱۳۹۶

جدول۳. نشان آیات و رنگ در قرآن های مورد مطالعه دوره صفوی و قاجار محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی

تقسیمات / نسخه های قرآن	دوره	نشان آیات			تصویر	رنگ در صفحات افتتاح											
						اصلی			فرعی								
		دایره زرین	گل چندپر	ترنج		زر	شنگرف	لاجوردی	سفید	سیاه	آبی	صورتی	سبز	سیلو[2]	زرد	حنایی	قرمز
قرآن ۱۵۰٤	صفوی	_	_	*		*	-	*	*	*	*	*	_	*	_	*	*
قرآن ۲٤٦	صفوی	*	_			*	_	*	*	*	*	*	_	_	*	*	*
قرآن ۱۱۹۳٤	صفوی	_	_	*		*	_	*	*	*	*	_	*	*	*	_	*
قرآن ۱۱۹۳۹	صفوی	*	_	_		*	_	*	*	*	*	*	_	_	*	*	*
قرآن ۳۳۳۷	قاجار	_	-	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
قرآن ۱۵۲۵	قاجار	*	_	_		*	*	*	*	*	*	*	_	*	_	*	*
قرآن ۱۳٤۰	قاجار	_	*	_		*	*	*	*	*	*	*	*	_	*	*	*
قرآن ۱٦۵۲۱	قاجار	_	*	_		*	_	*	*	*	*	*	_	*	_	*	*

ماخذ : نگارندگان، ۱۳۹۶

۲. گونه ای رنگ سبز خالص است که از آمیزش دو رنگ حاصل می شود (هروی، ۱۳۷۲:۶۸۲).

نتیجه گیری

هنرمندان ایرانی و به تبع آنان شاهان و شاهزادگان صفوی و قاجار در حیطه هنر، علل الخصوص کتاب آرایی و تزئین نسخه های قرآنی حمایت‌های وسیعی داشتند و این خود موجب رونق کتاب آرایی و قرآن نگاری شد.

می توان اظهار نمود که درمطالعه صورت گرفته نتایج قابل تاملی حاصل شد. سطراندازی و چگونگی صفحه آرایی صفحات افتتاح قرآن‌های خطی مورد مطالعه به شکلی کاملا محسوس و منظم بود. صفحه آرایی‌ها عمودی و نقوش دارای شکلی تکرار شونده بوده است. تعداد سطرها ، فاصله سطور و ارتباط میان پهنا و ارتفاع سطح نوشته تصادفی نبوده و بررسی دقیق همه این عناصر ذهنیت زیبایی شناسی کاتب را فراهم آورده و نشان دهنده اهمیت ساختار هندسی در صفحه آرایی است. تقسیم بندی کتیبه ها در دوره‌های مورد مطالعه هدفمند و تمام قرآن های صفوی دارای سه کتیبه اصلی—صدر، مرکزی و ذیل — بوده اند و دارای حاشیه های اصلی گسترده ای هستند. در قرآن های خطی قاجار استفاده از کتیبه سرلوح معمول گشت و بر فراز کتیبه صدر جای گرفت. در تطبیق قرآن های مورد مطالعه، کلام الله با خط نسخ کتابت شده و سرسوره را خط رقاع آراسته است. بیشتر تزئینات به کار رفته در قرآن های مذکور با الهام از نقوش گیاهی است به عبارتی دیگر بهره گیری از نقوش هندسی که در دوره های تیموری و ما قبل معمول بود در دوره صفوی و قاجار، اسلیمی و ختایی جایگزین نقوش هندسی شدند. بهره گیری از چرخش قرینه و معکوس اسلیمی، ختایی، شرفه، گره بندی و تسمه اندازی، قلم گیری‌های ظریف و گاه حل کاری و ترکیبات رنگی خاص؛ همه و همه در نگاهی کلی و چشم انداز مؤید این نکته می‌باشد که هنر تذهیب صفوی به موازات دیگرهنرها رشد پویایی داشته است. در دوره قاجار علاوه بر این نقوش، گل‌های شاه عباسی وارد آرایش و تزئین قرآن‌های خطی شده است. رنگ لاجورد زمینه زرین صفحات مذهب قرآن های صفوی را مزین نموده و رنگ خوش نمای شنگرف در کنار زرین و لاجورد در عصر قاجار، قرآن ها را چشم نواز کرده است.

یافته ها نشان از آن دارد که در عصر صفوی صفحه‌آرایی قرآن، کتابت و نقش و نگارهای الوان، پایدار و این تداوم همراه با نوآوری هایی در عصر قاجار ادامه یافته است و تاثیرپذیری از هنر غرب در رنگ پردازی، گل و بوته اندازی به ویژه در شاه عباسی های دوره قاجار مشهود و آشکار می باشد.

فهرست منابع

۱. افشار مهاجر، کامران. (۱۳۸۳). ***پایه و اصول صفحه‌آرایی***. تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی.

۲. آیت اللهی، حبیب الله. (۱۳۹۰). ***مبانی نظری هنرهای تجسمی***. تهران: انتشارات سمت .

۳. برزین،پروین. (۱۳۴۵). « تاریخچه تذهیب قرآن». ***هنر و مردم***، سال ششم، (شماره ۴۹)، ۴۰-۳۶.

۴. پوپ،آرتو اپهام. (۱۳۷۷). ***سیر و صور نقاشی ایران***. ترجمه محمد ایرانمنش، تهران: امیرکبیر.

۵. پوپ، آرتور اپهام، و فیلیس اکرمن. (۱۳۸۷). ***سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز***. ج ۵. ویرایش سیروس پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۶. پنجه باشی، الهه، و ابوالقاسم دادور. (۱۳۹۱). «مطالعه و بررسی نسخه های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار». ***نگره***، سال هشتم، (شماره ۲۴)، ۱۴-۵.

۷. حاج سید جوادی،کمال. (۱۳۷۹). ***کتابت کلام الله مجید از آغاز تا امروز****(کلک قدسی)*. مشهد: محراب قلم.

۸. خلیلی، ناصر و دیوید جیمز. (۱۳۸۱). ***پس از تیمور – قرآن نویسی تا سده دهم هجری***. ترجمه پیام بهتاش، تهران: کارنگ.

۹. ریاضی، محمدرضا. (۱۳۷۹). *«کتابت دوران اسلامی»*. ***باستان شناسی و هنر***، (شماره ۳-۲)، ۴۸-۳۶.

۱۰. ساریخانی، مجید، و همکاران. (۱۳۹۳). «نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه‌های مختلف کتاب آرایی در تمدن اسلامی ایران». ***فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی***، دوره ۱، (شماره ۱)، ۱۸ — ۶.

۱۱. شفیقی ، ندا. (۱۳۹۳) . «بررسی ساختار و صفحه آرایی صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از قرن پنجم تا دوازدهم هجری». ***فصلنامه علمی پژوهشی نگره*** ، سال دهم، (شماره ۳۱)، ۳۵- ۲۳.

۱۲. صحراگرد،مهدی، و علی اصغر شیرازی. (۱۳۹۱). «سیر تحول خطوط قرآنی در جهان اسلام». ***فصلنامه علمی و پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا*** ، سال چهارم، (شماره ۱۵)، ۷۵-۵۴.

۱۳. فدائیان، مجید. (۱۳۹۳). «بررسی نقوش و آرایه های تذهیبی از اواخر عهد تیموری تا قاجار » در (***شاهکارهای هنری***

آستان قدس رضوی) ، ج۲، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

۱۴. قلیچ خانی، حمیدرضا. (۱۳۸۸). ***فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته.*** تهران: روزبه.

۱۵. لینگز، مارتین. (۱۳۷۷). ***هنر خط و تذهیب قرآنی.*** ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: گروس.

۱۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). ***کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی.*** مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

۱۷. مرادی وفادار، محمد (۱۳۷۹). ***اصول و قواعد فهرست نگاری.*** تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.

۱۸. معتقدی،کیانوش. (۱۳۹۳). «جلوه‌ای از هنر کتاب آرایی عهد ایلخانی (مکتب سلطانیه) مصحف شماره ۱۴۱»، ***آستان هنر***، (شماره ۱۰)، ۴۵-۳۶.

۱۹. نعیمایی،ایرج. (۱۳۷۸). «*تاثیر تجلی قرآن بر هنر خوشنویسی و تذهیب*». ***کتاب ماه هنر***، سال دوم،(شماره۱۲)، ۵-۳.

20. Ghyka,martila .(1977). ***The Geometry of Art and life***,New York:Dover publicatications.